

АДИЛХАНОВ ОЛЖАС ШАЙЗАНДАЕВИЧТЫҢ
«6D050600 – Экономика» мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алу үшін
**«Қазақстан Республикасының өңдеу өнеркәсібі экспортын әртараптандыру:
теориясы, бағалау және даму сценаріі»**
тақырыбында дайындаған диссертациялық жұмысының

АННОТАЦИЯСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Бұл диссертациялық жұмыс Қазақстан Республикасының өңдеу өнеркәсібі саласының экспортын әртараптандыру үрдісін зерттеуге бағытталған. Аймақтар бойынша экспортты әртараптандыру деңгейін зерттеу методологиясы ұсынылып, сол әдістеме негізінде бағалау жүргізіледі. Өңдеу өнеркәсібі саласының 2025 жылға дейінгі мүмкін болатын даму сценаріі әзірленіп, сол сценарііді жүзеге асыру тетіктері бойынша ұсыныстар беріледі.

Зерттеудің өзектілігі. Жаһандық экономиканың бүгінгі жағдайында әрбір ел экономикасын тұрақты өсіруге ұмтылуда, экономикалық өсімнің құрылымында экспорттың маңызы зор. Көптеген елдер өз экспортын дамытуға талпынып, шетелдік нарықта тиімді стратегияларды пайдалана отырып халықаралық сауда кедергілерін азайтуда. Экспортты әртараптандыруды нәтижелі жүзеге асырған елдер мықты экономика құрды.

Экспортты әртараптандыру мәселесі осы күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ, қайта қазіргі геосаяси шиеленіс кезінде бұл тақырып күн тәртібіне шығып отыр. Әсіресе, дамуға ұмтылған елдер, олардың ішінде мол қазба байлықтарға ие елдерде экспортты әртараптандыру мәселесін зерттеу маңызды. Бразилияның мысалында бұл тақырыпты зерттеген ғалым Х.Карера - басқа да мол табиғи ресурстары бар дамушы елдерде зерттеулер жүргізу қажеттілігін өзінің зерттеу жұмысында келтірген. Сондықтан жер асты қазба байлықтары мен шикізатқа бай мемлекет ретінде Қазақстан мысалында экспортты әртараптандыру тақырыбын зерттеу маңызды болып отыр.

Ұзақ мерзімді перспективада шикізат тауарларының экспорттық бағасы импортталатын дайын өнеркәсіп өнімдерінің импорттық бағасына қатысты төмендейді. Бұл экспортын әртараптандыра алмаған елдер үшін макро – микроэкономикалық қиындықтар туғызады. Қазақстан да тұрақты экономикалық өсімді қалыптастыру, валюталық түсімді тұрақтандыру, өңдеу саласында импортқа тәуелділікті азайту т.б. қолайлы макроэкономикалық климат жасау мақсатында экспортты әртараптандыруды міндет етіп қойды. 2017 жылы «2018-2022 жж. арналған Ұлттық экспорттық стратегиясы» мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. Бағдарламаның басты міндеті 2022 жылға қарай шикізаттық емес экспортты 1,5 есеге арттыру және экспортты әртараптандыру. Соңынан Үкіметтің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1050 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Мұнда да негізгі мақсаттардың бірі өңдеуші өнеркәсіптің салаларын ішкі және сыртқы нарықтардағы бәсекеге қабілеттілігін нығайту. Ол үшін 2025 жылға қарай: «өңдеу өнеркәсібінің еңбек өнімділігін 2018 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 1,6 есеге нақты өсіру, өңдеу өнеркәсібі экспорт көлемін 2018 жылмен салыстырғанда 1,9 дейін есеге өсіру, өңдеу өнеркәсібінің негізгі капиталына салынған инвестицияның нақты көлем индексінің

2018 жылмен салыстырғанда 1,6 дейін есеге өсіру, 2018 жылмен салыстырғанда экономикалық белсенді халықтың 1000 адамына шаққанда өңдеу өнеркәсібінің жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарының санын 1,5 есеге өсіру және Экономикалық күрделілік индексінің 78-ші орыннан 55-ші орынға дейін жоғарылату» қажет.

Географиялық құрылымында отандық тауарлар әлемнің 120-ға жуық еліне экспортталады, дегенмен оның 60%-ы тек 6 елге ғана тиесілі. 2020 жылдың қорытындысы бойынша жалпы экспортта Қытай - 19,2% (9 млрд.), Италия - 14,2% (6,7 млрд.), Ресей - 10,4% (4,9 млрд.), Нидерланды - 6,7% (3,1 млрд.), Өзбекстан мен Түркия 4,5% -ды (әрқайсысы 2,1 млрд.) құрады. Ал тауарлық құрылымда 70% шикізат пен минералдар (минералды отын, мұнай және мұнай өнімдері – 45,2%, бағалы тастар мен металдар – 9,7%, қара металлургия – 9,5%, мыс – 6,8%, бейорганикалық химия өнімдері – 4,1%) құрайды. Яғни, Қазақстандық экспорттың географиялық және тауарлық құрылымда да шоғырлану деңгейі жоғары.

2016 жылғы халықаралық саудада мұнай және шикізат құнының төмендеуі Қазақстан экспортын 86,4 млрд. АҚШ долларынан 37,2 млрд. АҚШ долларына дейін қысқартты (2,3 есе). 2018 жылы 61 млрд. АҚШ долларына жетіп, 2020 жылы әлемдік пандемия салдарынан 47 млрд. АҚШ долларына дейін қайта төмендеді. Импортта 48,9 млрд. АҚШ долларынан 2016 жылы 25,4 млрд. АҚШ долларына төмендеп, 2020 жылы 38,1 млрд. АҚШ долларына өсті. Қазақстанда экспорттық түсімнің көп мөлшерде ауытқуы макроэкономикалық тұрақтылық үшін қауіпті. 2021 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан 204 елдің арасында әлемдік экспорт көлемінің 0,3% үлесімен 53-ші орынға тұрақтады.

Егер бұрын экспортты әртараптандыру тақырыбы біз үшін теориялық және пікірталас тұрғысынан қалып қойған болса, ал мұнай бағасының күрт төмендеуі оны қысқа мерзімде шешілуі қажет нақты проблемаға айналдырды.

Мәселенің зерттелу дәрежесі. Экспортты әртараптандыру тақырыбы бойынша зерттеулер ғалымдар арасында қызу талқыға түсуде. Кей зерттеулерде бұл саланы зерттеуші ғалымдар бір көзқарас бойынша келісімге келеді, ал кейбір көзқарастарда бір-бірімен келіспей екі түрлі пікірлер айтуда. Мысалы, Сач пен Уарнердің пікірінше табиғи шикізат қорына бай елдер голланд ауруына ұшырап, экспорт қоржыны бірнеше ғана тауар тобына шоғырлануы мүмкін. Бұл пікірді Ферранти және т.б. растайды, олардың зертеуінше, мол табиғи шикізатқа ие елдер экспорттық қожынның шоғырлануына бейім келеді және ол елдегі басқа салалардың дамуын тежейді де экономикалық өсім тұралайды. Ал керісінше, Лейдерманның пікірінше мол табиғи ресурстар экономикалық өсімнің алғышарты.

Мехлумның пікірінше, экспорттың шоғырлануы елдің экономикалық өсіміне теріс әсерін береді, сондықтан мол табиғи қазба-байлыққа ие мемлекеттердің басшылары экспортты дамыту стратегиясын барынша тиімді жүргізуі тиіс. Мол табиғи қазба-байлыққа ие және тиімді институционалдық басқаруы бар елдер институционалдық басқаруы тиімсіз шикізат ресурстарына бай елдермен салыстырғанда тез дамиды. Бұл тұжырымды 2011 жылы зерттеу жүргізген ғалым А.Гельб тағы да растап, мұнайға бай мемлекеттерде тиімді басқаруы бар болса, онда олар басқаруы нашар мұнайға бай елдермен салыстырғанда экспортын арттыруға мүмкіндігі жоғары екенін дәлелдеген.

Елдің саяси басқару режиміне байланысты экономиканың ашықтығы бір жағынан әртараптануға да, мамандануға да оң ықпал жасауы мүмкін. Мәселен, демократиясы жоғары елдерде ашықтық ол елдің экспортын әртараптануына, ал автократиялы елдерде керісінше экспорттың шоғырлануына алып келуі мүмкін.

Кей ғалымдар адам капиталының да ел экспортын арттыруға ықпалы зор екенін айтады. Әрбір ел әртараптандыру процесінде өзінің географиялық, өндірістік, технологиялық, логистикалық ерекшеліктерін анықтауы керек. П.Лектардың айтуынша шетелдік инвестицияны пайдалана отырып салыстырмалы артықшылықты ескермеу стратегиялық перспективада зиянды болуы ықтимал.

Экспортты әртараптандыру арқылы елдегі валюталық кірісті тұрақтандыруға болады, соның арқасында сыртқы сауданың қысымдарының теріс әсерін азайтады. Нәтижесінде, әлемдік мұнай бағасының төмендеуінен туатын әртүрлі қауіп-қатерлер мен тәуекелдерге төтеп береді.

С.Милнер мен Д.Гринуэй өңдеуші өнеркәсіп өнімдерінің ел экспортындағы үлесі төмендеген сайын экспорттық кіріс әлемдік мұнай бағасына тәуелділігін үдете түсетінін растайды. Р.Хаусман және т.б. ғалымдардың жұмысында ел қаншалықты күрделі, қосылған құны бар жоғары технологиялы өнімдерді экспорттаса, ол соншалықты мықты, қуатты ел болады.

Қазіргі таңда экспортты әртараптандыру деңгейін бағалауда әр зерттеуші, әр статистикалық халықаралық және отандық ұйымдар өзіндік бағалау әдістерін пайдаланады. Мәселен, көптеген жұмыстарда экспорттың шоғырлану деңгейін есептеуде Херфиндаль-Хиршман (ННІ), Энтропия индексі қолданылады. Ал белгілі бір сала экспортының әлеуетін анықтауда Б.Баласс ұсынған 1965 жылғы «салыстырмалы артықшылық» индексі (Revealed Comparative Advantage) қолданылады. Сондай-ақ аталған әдістеменің өзгертіліп жетілдірілген нұсқасы «экспорттық бәсекеге қабілеттілік» индексі (Export Competitiveness Index) де бар. Р.Хаусман және С.Идальго 2009 жылы әзірлеген Гарвардтық индекс немесе экономикалық күрделілік индексі (ECI) деп те атайды. Соңғы жылдары Р.Хаусман және Б.Клингердің әзірлеген PRODY және EXPY индекстерін есептеу нәтижесінде әрбір елдің экспорттық көрсеткіштерінің негізге ала отырып сол елдің келешектегі мүмкін болатын жалпы ішкі өнімінің көлемін болжауға болады. Ал Еуропалық статистикалық агенттіктер бірнеше көптеген көрсеткіштерге негізделген индекстік әдіспен есептейді.

Сонымен қатар, шетелдік ғалымдар арасында экономика мен экспортты әртараптандыруды зерттеу, экспорттың өсуіне әртараптандырудың үлесін бағалау тақырыптарында С.Милнер, Ж.Имбс, П.Лектард, С.Каррер, С.Самен, О.Кадот, М.Тамбери, О.Массол, П.Клиноу, М.Корен, К.Руль, А.Венабль, П.Брентон, А.Гельб, Р.Ньюфармер); Экспорт құрылымының елдің экономикалық өсуіне әсері (Р.Хаусман, Б.Клингер, Д.Родрик, Дж.Хуанг, Ц.Хидалго және т. б.) зерттеген. Қазақстанда отандық ғалымдар арасында О.О.Сәбден, Ә.Сатыбалдин, К.Туркеева, З.Чуланова, М.Алмағамбетова, Г.Аубакирова, Д.Келесбаев, Р.Сабилова, Г.Азретбергенова, К.Тажобаева, А.Абдимомынова, У.Шалболова, Ж.Райымбеков А. Ибьжанова және т.б. ғалымдардың еңбектері бар.

Зерттеудің мақсаты. Экспортты әртараптандыруды теориялық-әдіснамалық негіздеу, Қазақстан аймақтар мысалында экспортты әртараптандыру деңгейін бағалау және даму сценарийін әзірлеу.

Зерттеудің міндеттері.

- Экспортты әртараптандыру ұғымына теориялық анықтамаларды зерделеу және экспортты әртараптандыру ұғымын авторлық көзқараспен толықтыру;
- Экспортты әртараптандыру мүмкіндігін бағалау әдістемесін ұсыну;
- Экспорттық әлеуетті бағалаудың әдістерін зерделеу, ҚР өңдеу өнеркәсібі саласының экспорттық әлеуетін әртүрлі индекстік әдістеме арқылы есептеу,

талдау, Ұсынылған әдіс негізінде ҚР өңдеу өнеркәсібі саласының экспорттық мүмкіндіктерін бағалау;

- Қазақстанда экспортты әртараптандырудың даму сценарии әзірлеу;
- Экспортты әртараптандырудың даму сценарийін іске асыру тетіктерін ұсыну.

Зерттеу объектісі - Қазақстан Республикасының өңдеу өнеркәсібі саласының экспорты

Зерттеу пәні - Қазақстанда экспортты әртараптандыру процессінде туындайтын экономикалық қатынастар

Зерттеудің әдіснамалық базасы.

Зерттеу жұмысының теориялық-әдістемелік негізі болып тақырыпқа байланысты отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі зерттеу еңбектері болып табылады. Зерттеу бағытына байланысты рейтингі жоғары басылымдардың 50-ге жуық мақала іріктеліп, сарапталды. Зерттеудің екінші бөлімінде логикалық, салыстырмалы, аналитикалық, графикалық талдау жүргізілді. Экспортты әртараптандырудың деңгейі индекстік тәсіл арқылы бағаланды және соңында Қазақстан Республикасының экспортты әртараптандыру мүмкіндіктерін бағалауда кешенді интегралды индекстік әдістеме қолданылды.

Зерттеудің ақпараттық негізін шетелдік және отандық ғалымдардың тақырыпқа қатысты монографиялары, еңбектері, Web of Science және Scopus деректер базасына енетін басылымдардағы материалдары құрайды. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының заңнамалық және нормативтік актілері, Индустриалды инновациялық мемлекеттік бағдарламалары, Ұлттық экспорттық стратегия бағдарламасы, ҚР Сауда және интеграция министрлігінің ресми мәліметтері, Әлемдік банк, Халықаралық сауда орталығы секілді халықаралық статистикалық агенттіктердің статистикалық деректері, ҚР Ұлттық Статистика бюросы базасы және басқа да халықаралық ұйымдардың ресми ақпараттары мен мерзімді басылым мәліметтерінен алынды.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы.

- Экспортты әртараптандыру ұғымы теориялық-эволюциялық зерделеніп, экспортты әртараптандыру ұғымына толықтырылып авторлық көзқарас берілді;

- Экспортты әртараптандыруды бағалау тәсілдері зерттеліп, аймақтардың экспорттық мүмкіндіктерін бағалауда индекстік әдіске негізделген авторлық кешенді интегралды индекстік бағалау әдістемесі ұсынылды;

- Ұсынылған әдістеме негізінде ҚР өңдеу өнеркәсібі саласының аймақтардағы экспорттық мүмкіндіктері бағаланды. ҚР аймақтар мысалында экспортты әртараптандыру әлеуетінің рейтингі жасалды;

- Қазақстанда өңдеу өнеркәсібі экспорты көрсеткіштерін негізге ала отырып экспортты дамытудың мүмкін болатын сценарийіне болжам жасалды;

- Бағалау негізінде Қазақстанның өңдеу өнеркәсібі экспортының мүмкін болатын сценарийін жүзеге асыру тетіктері мен ұсыныстары әзірленді.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

- «Экспортты әртараптандыру» түсінігіне авторлық көзқарас анықтамасы: экспортты әртараптандыру – шикізат экспортын төмендете отырып неғұрлым қосылған құны бар өңдеу өнеркәсібі экспортын арттыру, яғни экспортқа шығатын өнімдер үлесін оңтайландыру арқылы экспорттық түсімді тұрақтандыру, экономикалық өсімді қамтамасыз ету;

- Индекстік әдістемелерді модификациялау арқылы әзірленген экспортты әртараптандыру дәрежесін бағалаудың авторлық кешенді интегралды индекстік әдістемесі;

- Ұсынылған әдістемені сынақтан өткізу (апробация) арқылы Қазақстан Республикасы аймақтар мысалында өңдеу өнеркәсібі саласының экспорттың әртараптандыру мүмкіндіктері деңгейінің рейтингі;

- Қазақстан Республикасы өңдеу өнеркәсібі экспорттының 2025 жылға дейінгі дамуының интервалды болжамы;

- Өңдеу өнеркәсібі экспорттының мүмкін болатын сценарийін жүзеге асыру тетіктері және ұсыныстар.

Зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы: Диссертациялық жұмыстың қорытынды нәтижелері Қазақстан аймақтарының экспортты дамыту саясатын жүзеге асыру мен кешенді стратегиялық жоспарлар әзірлеуде осы саланың жауапты органдары үшін тиімді құрал болып табылады. Зерттеу ҚР Ұлттық экспорттық стратегиясы, ИИДМБ-3 мемлекеттік бағдарламаларымен байланысты. Сонымен қатар зерттеу нәтижелері «әлемдік экономика», «макроэкономика» және т.б. пәндер бойынша дәрістік материал ретінде қолданылуы мүмкін.

Жұмыстың негізгі нәтижелерінің қолданылуы: Диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері халықаралық және отандық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда баяндалып, конференция материалдары жинақтарында баспадан шықты. Автор зерттеу тақырыбына сәйкес келетін ҚР БҒМ ҒК Экономика институтының іргелі және қолданбалы зерттеулер бойынша жобаларында орындаушы ретінде қатысады. Атап айтқанда, 2018-2020 жылдары ҚР БҒМ ҒК экономика институтының бағдарламалы-нысаналы қаржыландыру бойынша жүзеге асқан BR05236639 «Қазақстанның үшінші технологиялық жаңғырту негізіндегі ғылыми сыйымды экономикаға бастар жолы: стратегиясы, дамыту модельдері мен тетіктері» атты бағдарламасының орындаушысы.

Қазіргі таңда 2021-2023 жылдары ҚР БҒМ ҒК экономика институтының бағдарламалы-нысаналы қаржыландыру бойынша жүзеге асып жатқан BR10965247 Қазақстандағы көші-қон, урбандалу, демографиялық процестердің факторларын, ерекшеліктері мен серпінін зерттеу, цифрлық карталар мен болжамдарды әзірлеу атты бағдарламасының орындаушысы.

Жарияланымдар: Зерттеу нәтижелері ретінде 10 ғылыми мақала жарияланды. Оның ішінде: халықаралық Scopus базасына енетін журналда 1 мақала, «Evaluation of export diversification on sustainable growth in Kazakhstan» және Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті (ҒЖБССҚК) ұсынған журналдарда 3 мақала. Атап айтқанда, «Қазақстанда бәсекеге қабілетті экономика қалыптастырудағы инновациялық белсенділікке факторлық анализ», «Қазақстанның өңдеу өнеркәсібі экспорттың талдау», «Қазақстанда экспортты әртараптандыруды бағалау» атты мақалалары. Екі ұжымдық монографияда тараулар бар. «ҚР шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту стратегиясы». О.Сәбден және т. б.– Алматы: ҚР БҒМ ҒК Экономика институты. -2017. -400б. 4-тарау. 3-бөлім. Шағын және орта кәсіпкерлікті заңнамалық қамтамасыз етуді жетілдіру. «Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігі мен әлеуметтік тұрақтылығының стратегиясы». ҚР ҰҒА академигі А.А. Сатыбалдиннің редакциясымен. Алматы: ҚР БҒМ ҒК Экономика институты. -2019, - 740 б. 4-тарау. 4-бөлім. Өңдеуші өнеркәсіптің экспорттық әлеуетін дамытудың бағыттары мен тетіктері.